

УДК (477.63.3:4:821:161).2-3

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-18>**Митрофаненко Юрій,**

доцент історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

mitrofanenko77@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5371-3918

ДІЯЛЬНІСТЬ АНАРХІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ В 1918–1921 рр.

У фокусі статті генезис анархістського руху на теренах Центральної України. Під Центральною Україною ми маємо на увазі історико-географічний регіон, розташований між річками: Синюхом та Дніпром – на заході та сході, Південним Бугом та Россю – півдні та півночі. Аналіз історіографічного доробку виявив відсутність досліджень, присвячених появі та розвитку анархістського руху на території Центральної України. Анархістські організації на цих теренах виникли ще до початку Української революції 1917–1921 рр. Однак найбільшого розвитку анархістський рух досяг в умовах революційного періоду 1918–1921 рр. Головними центрами були Єлисаветград, Чигирин, Суботів. На теренах Центральної України діяло декілька типів анархістських організацій. 1918 р. – загони анархістки М. Никифорової. 1918–1920 рр. – анархістські організації Конфедерації «Набат». У квітні 1919 р. в Єлисаветграді відбувся з'їзд анархістських конфедерацій «Набат», на якому вперше порушено питання про поширення досвіду діяльності анархістських організацій із міст у села за прикладом махновського руху, що був популярним серед селянства Південної України. Однак реалізувати цей задум не вдалося. Селянство Центральної України переважно підтримувало ідеї української державності, про що свідчив значний розмах повстанства уєнерівської течії в цьому регіоні впродовж періоду визвольної боротьби 1917–1922 рр. Під час григор'євського антибільшовицького повстання анархісти, незважаючи на опозицію до більшовиків, боролися з підрозділами отамана й зазнали значних втрат, що послабило їхні позиції в регіоні.

Упродовж 1919–1920 рр. між Суботовим та Чигирином існувала анархістська «Чигиринська республіка» отамана С. Коцура. Упродовж липня – вересня 1919 р. Центральна Україна була місцем перебування лідера українських анархістів Н. Махна із частиною його війська. Тут відбулася реорганізація махновської армії. У 1920–1921 рр. в умовах конфлікту анархістів із більшовиками їхні організації ліквідовуються. Інформація про анархістський період історії краю, пов'язаний із М. Никифоровою, Н. Махном, С. Коцуром, і досі зберігається як частина усної історії Центральної України на рівні легенд та фольклору.

Ключові слова: анархісти, Центральна Україна, «Набат», «Чигиринська республіка», махновський рух.

Українська історична регіоналістика є перспективним напрямом наукових студій і традиційно не втрачає актуальності для дослідників. Одним із найменш осмислених історичних регіонів залишається Центральна Україна. Метою статті є аналіз анархістського руху доби Української революції 1917–1921 рр. Під Центральною Україною ми розуміємо терени Правобережжя від Дніпра на сході до Синюхи, Південного Бугу, Гнилого Тікича на заході, Росі на півночі та Південного Бугу на півдні (Mytrofanenko Y., 2023).

Актуальність публікації також зумовлюється відсутністю досліджень, у фокусі яких – аналіз анархістського руху на території цього регіону. Традиційно увага дослідників прикута до історії махновського руху на теренах Надпоріжжя, Запоріжжя, Приазов'я, Донбасу, а історія українського анархізму в Центральній Україні залишається на маргінесі регіональних наукових студій.

Завданнями публікації є висвітлення різних періодів та напрямів анархістського руху в період 1917–1921 рр.: від початку активізації діяльності анархістських організацій у Центральній Україні до їхньої ліквідації більшовиками військовими та політичними методами. Важливо

виокремити методологічну проблему, що трапляється в працях центральноукраїнських краєзнавців. Нерідко вони ототожнюють усіх без винятку анархістів із махновцями, що є помилкою. Неправильно також називати всю анархістську пресу махновською або повстанською. Такі неточності трапляються насамперед у Р. Базики – дослідника преси на теренах Центральної України другої половини ХІХ ст. – 1921 рр. (Базака Р., 2018, с. 183–194).

Частково проблематика генезису анархізму на цих теренах у добу Української революції 1917–1921 рр. проаналізована в працях В. Верстюка (Верстюк, 1991), В. Волковинського (Волковинський, 1994), В. Чопа (Чоп, 1998), М. Ковальчука (Ковальчук, 2012), Д. Архирейського (Архирейський, 2015), А. Дубовика (Дубовик, 2019). Вони дослідили окремі події махновщини на теренах Центральної України, насамперед військово-політичні, щоправда не використовуючи назви цього регіону. У їхніх працях цей терен фігурує під назвами Правобережжя, Київщина, Херсонщина, Катеринославщина.

Краєзнавці та історики Центральної України згадували про анархістів у контексті студій, які стосувалися історії цього регіону. Ці події частково розглянуто як складник історії махновського руху або як частину досліджень історичної регіоналістики, присвячених аналізу подій визвольних змагань 1917–1922 рр. у Центральній Україні. Найбільш детально окремі аспекти анархістського руху висвітлено в працях Ф. Шепеля (Шепель Ф., 2014, с. 43–52), Г. Гусейнова (Гусейнов Г., 2017), Р. Базики (Базака Р., 2018, с. 183–194), Ю. Митрофаненка (Митрофаненко Ю., 2021, с. 34–38; Митрофаненко Ю., 2022, с. 20–28), О. Солодара (Солодар О., 2022), О. Хмари (Хмара О., 2005).

Під час дослідження автором використано критичний метод, методики біографістики, гендерний підхід, прийоми компаративістики, територіальний метод, застосовано міждисциплінарні методичні оптики.

Одним із центрів анархізму Центральної України був Єлисаветград. Однак це не завадило містянам у березні 1918 р. виступити проти анархістських експериментів Марії (Марусі) Никифорової. Місто вибухнуло повстанням та змусило анархістів із поразкою залишити його. В історію Єлисавета революційного періоду ці події увійшли під назвою «Народне повстання» або «Маруськіні дні». А його учасникам міська дума навіть видавала посвідчення (Митрофаненко Ю., 2021, с. 34–38). До місцевих анархістів, які обмежувалися виданням часописів та проведенням мирних зібрань, ставлення в містян було іншим. У 1918 році в Єлисаветграді діяла Конфедерація анархістських організацій України «Набат», яка мала доволі великий штат. Редакція «Набату» з бібліотекою та читальнею розташовувалася в центрі Єлисавета.

Восени 1918 року Єлисаветградська Федерація Анархістських груп «Набат» видала свій орган з однойменною назвою російською мовою на чотирьох шпальтах. Одним із завдань газети було встановлення комунікації між розрізненими групами анархістів. Цікавою була рубрика «Про що розмовляють в Єлисаветграді» та «Про що розмовляють кругом». У першій порушували актуальні питання, пов'язані з життям міста. У другій розміщувалися короткі світові новини. Оригінальність рубрики полягала в тому, що повідомлення подавалися в гумористичній формі, наприклад: «Кажуть, що король Альберт Бельгійський добровільно відмовився від престолу, – зовсім добровільно, точнісінько, як сам Микола Романов. Кажуть, у даний час Альберт, перейнявшись демократичними принципами, зайнявся організацією союзу безробітних королів». Другу новину з Німеччини автор поєднав із першою, створивши комічну ситуацію: «Кажуть, що Вільгельм німецький, врахувавши потреби життя, висловив уже своє бажання вступити в організований Альбертом союз». Автор підписувався оригінально: «Яснослышащий»¹.

Майже в кожному номері, переважно на першій шпальті, подавалися серйозні публіцистичні матеріали Всеволода Воліна – впливового ідеолога анархізму. У них висвітлювалися теоретичні аспекти анархізму, ідейно-політичні концепції та орієнтири, напрями діяльності

¹ Набат. 1919. № 7.

груп анархістського руху. Воліну вдалося зацікавити ідеями безвладного суспільства чимало молоді. Серед авторів «Набату» найбільш помітними були Я. Балтин, М. Злой, М. Аксенфельд, поет А. Соколов. Деякі матеріали підписувалися псевдонімами: «Рейн», «Емігрант Іосиф», «Вовк», «Безробітній», «Генрі», «Набатівець».

На початку 1919 р. анархісти збройно підтримали більшовиків у боротьбі проти УНР. Але коли мова заходила про організацію влади або земельне питання, вони перетворювалися на запеклих опонентів комуністів, навіть залишаючись військовими союзниками. Гасло анархістів у відносинах з більшовиками було традиційне: «Окремо йти – разом бити!». Із впливовим анархістом України Нестором Махном більшовики мусили рахуватися, тому мирилися з анархістськими організаціями в Україні. Опозиція анархістів більшовикам була помітною на шпальтах їхніх часописів. На думку дослідника Р. Базаки, у революційну добу 1917–1921 рр. анархісти мали свою систему друкованої періодики та гідно протистояли ідеологічному противнику на інформаційному фронті (Базака Р., 2018, с. 183–194).

19 лютого 1919 року побачив світ перший номер ще одного анархістського часопису – «Вільний голос», тижневика Єлисаветградської федерації анархістських груп «Набат». На першій шпальті було гасло організації: «Конфедерація анархістських організацій України «Набат» з пригніченими проти гнобителів завжди!». Газета видавалася російською мовою та складалася із чотирьох шпальт. Мета видання була зазначена в зверненні до читачів «Від редакції»: «Єлисаветградська федерація анархістських груп «Набат» ставить собі прямим завданням поширення анархістської ідеї в широких прошарках трудових мас, вирішила видати пропоновану газету «Вільний Голос». Відгукуючись на всі події і явища дня, ми будемо висловлювати на сторінках «Вільного Голосу» нашу думку на останні і як ми на них реагуємо»².

У газеті були відсутні інформаційні матеріали, – їх місце займала пропагандистська анархістська публіцистика: «З цією метою наша газета, яка буде виходити щотижня, буде позбавлена того відділу телеграм та інформацій, яка є в усіх щоденних газетах, зберігаючи це місце для того матеріалу, який буде висвітлювати, виливати світло на всі події та явища дня, постійно вказуючи, що і як робітникам потрібно робити», – пояснювали редактори³.

У першому номері редакція зверталася до читачів, які підтримують анархічні ідеї, із закликом надсилати статті та повідомлення до часопису. Для спілкування з читачами існувала рубрика «Лист та відповідь». Авторський склад обох анархістських часописів був майже однаковим: Я. Балтин, М. Злой, «Мишин», «Рейн», «Майн-Рейд», «Фежмеля» та інші. Автори були переважно молодого віку (18–19 років), тому мали революційний бунтівливий характер, помітний у їхніх матеріалах, поданих до друку. Особливої уваги заслуговує Я. Балтин, який підписував матеріали псевдонімами «Янус» та «Янус Балтин». Для іронії та сарказму над опонентами, особливо більшовиками, було обрано оригінальний прийом: памфлети ідейно-політичного спрямування у формі казок, де прототипами персонажів є реальні політичні опоненти анархізму та революції⁴. За якістю анархістські часописи не поступалися рівнем газетам своїх політичних опонентів. Поряд із серйозними теоретико-анархістськими матеріалами подавалася цікава креативна публіцистика, створена переважно молодими авторами, яка вирізняла ці видання з-поміж великого масиву преси ідейно-політичного спрямування. Анархісти намагалися робити свої газети близькими та зрозумілими пересічному читачеві (Базака Р., 2018, с. 183–194).

Поступово Єлисаветград перетворювався на впливовий центр анархістського руху в Україні. Про це свідчить проведення 2–7 квітня 1919 р. у цьому місті Першого з'їзду конфедерації «Набат», організованого єлисаветградськими анархістами. На ньому слухалися питання розвитку анархістського руху, обговорювалися плани подальшої діяльності анархістських груп

² Вільний голос. 1919. 19 лютого.

³ Вільний голос. 1919. 19 лютого.

⁴ Набат. 1919. 23 березня.

та їх федерацій, відбулися перевибори секретаріату, велася підготовка до Всеросійського з'їзду «Набат». Головним питанням з'їзду було питання подальшої співпраці з більшовиками, оскільки у своїх союзниках анархісти під впливом їх аграрної політики та жорсткого централізму влади розчаровувалися дедалі більше. Матеріалу з'їзду не друкувалися, але мали бути поширені окремою брошурою. Окремі рішення роботи з'їзду згодом розкрив його учасник, елісаветградський анархіст Г. Тепер (Гордєєв) (Тепер Г., 1924, с. 15, 27) .

Цікавим питанням для учасників зібрання був аналіз махновського руху. Історик Владислав Верстюк у монографії «Махновщина» зазначив, що загалом політичне обличчя Н. Махна на момент Єлісаветградського з'їзду в квітні 1919 р. не було ще з'ясоване (Верстюк В., 1991, с. 78). Анархістам Центральної України було відомо про його військові успіхи, на шпальтах «Набату» друкувалися повідомлення за підписом «Батько Махно». Проте теоретики конфедерації «Набат» не могли визначитися, чим є махновщина: анархістським чи повстанським рухом? Тому в резолюціях Єлісаветградського з'їзду не згадано навіть імені Махна, незважаючи на матеріали, присвячені повстанству та позиції анархістів щодо них. Проте вплив ідей Н. Махна на з'їзді відчувався. Соціальною базою анархістів традиційно були міста. А Н. Махно фактично був першим, хто залучив українське селянство Придніпров'я, Півдня, Приазов'я до ідей анархізму. Під впливом цього факту одним із важливих рішень Єлісаветградського з'їзду 2–7 квітня 1919 р. було охоплення анархістською агітацією села Центральної України для розширення соціальної бази своїх прихильників в умовах боротьби з більшовиками.

Після завершення з'їзду елісаветградські набатівці продовжили стежити за махновським рухом, шукаючи відповідь на питання про те, до якої міри він є анархістським. В одному з номерів було вміщено розлогий матеріал під назвою «У батьки Махно». Автори допису розповіли про візит до Гуляйполя, аналізували інформацію більшовиків про Махна та дійшли оригінального висновку: «Наша думка про Махна та Махновщину. Цей рух є народно-повстанським революційним рухом. Багато повстанців називають себе анархістами лише тому, що сам Махно старий анархіст. Махновський рух – *не анархістський, а суто ідейно-повстанський, буремний, стихійний та вільний рух*»⁵. Незважаючи на такий висновок, набатівці активно захищали та популяризували махновщину й різко критикували його опонентів, більшовиків, які вважали будь-який акт опозиції проявом контрреволюції. Цей погляд знайшов своє висвітлення на шпальтах місцевого «Набату»: «Ми не вважаємо, звичайно, усілякі повстання робітників, селян та червоноармійців контрреволюційним, як це робить влада. Ми, навпаки, кажемо, що всяке повстання, яке витікає з незадоволення трудових мас владою на основі її безсилля, є за сутністю своєю повстання революційне, тому що інстинктивно, самі по собі, трудові маси завжди більш схильються вліво...»⁶.

Упродовж квітня – травня 1919 р. Центральна Україна стала базою селянського повстанського руху під проводом отамана Никифора (Ничипора) Серветника (Григор'єва). Єлісаветградські анархісти, незважаючи на опозицію до комуністів, не підтримали це антибільшовицьке повстання, бо вбачали в ньому новий прояв диктатури. Н. Махно не підтримав Григор'єва, хоча отаман закликав його це зробити у властивій йому оригінальній манері: «Батьку, що ти дивишся на комісарів? Бий їх!». Але Н. Махно попри конфлікт з комуністами не наважився виступити на боці Григор'єва. По-перше, не повністю поділяв норми його універсалу, махновці навіть поширили відозву під назвою «Хто такий Григор'єв?», у який піддали критиці політичні погляди отамана та закликали не підтримувати його заколот. А по-друге, боялися відкрити фронт Денікіну та дозволити російським білогвардійцям захопити Південь України.

Єлісаветградські анархісти, які не перебували під впливом Н. Махна, також розкритикували ідеологічні засади універсалу Н. Григор'єва, авторство якого приписують Юрку Тютюн-

⁵ Набат. 1919. № 16. 26 травня.

⁶ Там само.

нику, його начальнику штабу, зазначивши, що можливе повстання матиме для революційного фронту шкідливі наслідки.

Під час григор'євського повстання проти більшовиків, яке вибухнуло в травні 1919 р. у Центральній Україні, місцеві анархісти були на боці більшовиків. Чимало з них загинуло в боях із григор'євцями в Єлисаветграді та під час єврейського погрому 15–19 травня 1919 р.⁷ У боях за Єлисаветград загинув цвіт анархістської молоді: Валя Тарковський (брат відомого поета Арсенія Тарковського), Міша Злой (Радомислський) – брат лідера більшовиків Григорія Зінов'єва; талановитий журналіст Янус Балтин. Один з анархістів Григорій Тепер (Гордєєв) присвятив їм книгу, зазначивши в епіграфі: «Полеглим у боях з григор'євцями» (Тепер Г., 1924, с. 2). Ці втрати значно підірвали потужність анархістського руху в місті та спричинили занепад анархістської преси в Єлисаветграді.

У червні 1919 р. Н. Махно із частиною свого війська відступив на терени Центральної України з південного-сходу України У липні – серпні 1919 р. саме цей регіон стане важливим центром махновського руху. Розбиті білими, оголошені поза законом червоними, махновці шукали відносно спокійного місця для перепочинку та реорганізації свого війська. Крім того, у Піщаному Броді, що поблизу стратегічно важливої станції Помічна, проживали батьки нареченої Нестора Махна Галини (Агафії) Кузьменко, з якою він збирався одружитися.

Також у цей період для махновців було важливо порозумітися з отаманом Н. Григор'євим, який після поразки повстання також відновлював сили в центральноукраїнських селах. Стосунки між отаманами були не з найкращих. Н. Махно нещадно критикував Н. Григор'єва, не підтримував повстання, тому в отамана були серйозні підстави очікувати спалаху збройного конфлікту між повстанцями. Але стратегічна ситуація та спільні вороги штовхали ватажків до союзу один з одним, попри взаємну недовіру. Зустріч відбулася в липні 1919 р. після невдалого штурму повстанцями Єлисаветграда під Компанієвкою. У цьому волосному центрі отамани влаштували мітинг, на якому оголосили про об'єднання своїх загонів. Домовившись з Н. Григор'євим, Н. Махно взявся за укладання іншого союзу – шлюбного, тому відправився до Піщаного Броду на весілля з Галиною Кузьменко. Дружина Н. Махна була уродженкою Піщаного Броду (Митрофаненко Ю., 2022, с. 20–28).

Після весілля махновці прибули до села Сентове (нині Родніківка Кіровоградської області), де в цей час також перебували григор'євці. Н. Махно вирішив не затягувати сумнівний союз між двома харизматичними ватажками, бо вони, як правило, не були вдалим та тривалими. Амбітність отаманів, невміння домовлятися й узгоджувати власні інтереси робили подібні союзи короткими. 27 липня 1919 р. під час наради махновці звинуватили Н. Григор'єва в контактах з білими та застрелили його. Уже в еміграції Н. Махно однією з причин вбивства Н. Григор'єва назвав помсту за смерть єлисаветградських анархістів: «Це був час, коли я основною своєю бойовою частиною підійшов близько до Єлисаветграда... Від мешканців цього міста я дізнався, кожен раз як Григор'єв займав це місто, то громив у ньому євреїв. За його наказом було вбито близько двох тисяч євреїв, *серед яких був весь цвіт анархістської єврейської молоді...*» (Митрофаненко Ю., 2019, с. 87). Цифри про дві тисячі жертв є перебільшеними. Насправді під час погрому 15–19 травня 1919 р. було вбито 390 осіб⁸.

У серпні 1919 р. лави махновців поповнилися червоноармійцями. Так у районі Добровеличківка – Піщаний Брід – Помічна до них доєдналася майже половина бійців 58 Кримської радянської дивізії на чолі з давнім соратником «батька» О. Калашниковим. З'явилася можливість та потреба в реорганізації війська, яке влітку 1919 р. складалося з махновських частин, решток повстанських загонів отамана Григор'єва та колишніх червоноармійців кримської групи, зна-

⁷ Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів. Упор. Вівсяна, І, Житков О, Маренець Л., Митрофаненко Ю., Орлик В., Пасічник Л. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022. С. 115–116.

⁸ Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів... С. 115–116.

чна частина якої налічувала колишніх махновців. У липні 1919 р. махновцям вдалося налагодити стосунки із загонами отамана Свирида Коцура та Федоса Богдана, які контролювали територію від Суботова до Чигирина. Контактів сприяв анархістський світогляд братів Коцурів – отаманів Чигиринської республіки, які до липня 1919 р. встигли розчаруватися в УНР, советській владі, тому вирішили творити власну Чигиринську республіку. Її центрами стали колишні гетьманські місця: Чигирин та Суботів. У вересні 1919 р. С. Коцур зі своїм загonom влився до складу махновської армії. На початку жовтня чигиринський відділ (1 000 багнетів та 10 кулеметів) увійшов разом з іншими підрозділами в так звану Середньодніпровську групу. Після повернення махновців на Південь С. Коцур продовжив боротьбу з білогвардійцями в союзі з іншими повстанцями, під чорним прапором та анархістським гаслом: «Воля або смерть!». Наприкінці 1919 р. С. Коцур намагався відновити контакти з більшовиками, які прагнули включити до червоної армії повстанські відділи українських отаманів. Однак ці перемовини зазнали невдачі. С. Коцур остаточно розірвав стосунки з більшовиками та, за словами сусідів-холоднорців, продовжив зміцнення своєї «чорної», тобто анархістської республіки. У квітні 1920 р. більшовикам вдалося полонити С. Коцура⁹. Втративши отамана, анархічна Чигиринська республіка не проіснувала довго. З весни 1920 р. її сільську територію частково контролювали холодноярці, а Чигирин – більшовики.

Тим часом наприкінці серпня – на початку вересня 1919 р. завершився процес реорганізації махновської армії з повстанської в регулярну. Рішення було остаточно ухвалено під час наради в Добровеличківці (нині смт Кіровоградської області). Військо було поділено на чотири бригади. Кожна мала складатися з трьох піших полків. Кіннота повстанців розподілялася на три дивізіони, одним з яких командував Феодосій Щусь. Повстанці мали власну артилерію та використовували бронепотяги, відібрані в більшовиків. Реформоване військо отримало назву «Партизансько-повстанська українська армія ім. Н. Махна». Отже, саме під час перебування на теренах Центральної України з липня до вересня 1919 р. армія Н. Махна з повстанської максимально наблизилася до структури регулярного війська.

У вересні 1919 р. на теренах Центральної України тривали запеклі бої між махновцями та російськими білогвардійцями. За даними розвідки денікінців, чисельність махновців тоді не перевищувала 6–8 тис. осіб (Ковальчук М., 2012, с. 74). У вересні 1919 р. махновці намагалися захопити Єлисаветград, однак зазнали невдачі. Але з огляду на подальший розвиток подій перемога білих виявилася для них «пірровою». Поразка змусила Н. Махна шукати союзників. На Східному Поділлі в районі Умані перебували війська армії УНР, які теж воювали з денікінцями. Дві українські армії нарешті порозумілися та уклали військову угоду. Тексту договору дослідникам в архівах відшукати не вдалося. Проте факт існування цих домовленостей довели подальші події. Махновці отримали від УНР бойове та матеріальне постачання, а також можливість покласти своїх поранених до шпиталів. Ця угода стала передумовою розгрому білогвардійців під Перегонівкою (нині Голованівський район Кіровоградської області) та успішного рейду махновців на південний схід України. А бій під Перегонівкою став найдошкульнішою поразкою, якої денікінці зазнали на Правобережній Україні в 1919 р. У цьому бою загинули рештки 2 батальйону Сімферопольського полку разом зі своїм командиром. Втрати сімферопольців у цей день становили 233 особи вбитими та пораненими. Після блискучої перемоги махновці надвечір 27 вересня 1919 р. прорвалися з оточення та рушили на південь (Ковальчук М., 2012, с. 82).

Перемога під Перегонівкою стала початком найуспішнішого періоду в історії махновського руху. Після цієї звияти повстанці прорвалися на Катеринославщину, Запорожжя, Приазов'я. Шлях до рідних для багатьох із них місць пролягав повз Єлисаветград. Чергова звістка про наближення махновців знову викликала паніку в місті. Єлисаветградську залогоу планували

⁹ Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів... С. 72..

посилити Слов'янським стрілецьким полком. Це була оригінальна військова одиниця, створена галичанами-москвофілами в 1918 р. Восени 1919 р. вона перебувала в Олександрівську, де поповнювалася галицькими біженцями. Але цей полк значно затримався в дорозі, тому не встиг вчасно потрапити до Єлисаветграда (Ковальчук М., 2012, с. 84–85). 29 вересня 1919 р. до Єлисаветграда також було терміново переведено з Кривого Рогу Таврійський кінний дивізіон (250 шабель). Завдяки цьому махновці здобули Кривий Ріг – великий промисловий центр Центральної України. А от Єлисаветград махновцям знову захопити не вдалося. Проте для махновців ця поразка не мала серйозного значення, після невдалого бою під Єлисаветградом основні сили анархістів продовжили шлях на Софіївку – Катеринослав. Наприкінці вересня 1919 р. махновці залишили терени Центральної України. Лише невелика їх частина продовжувала воювати в складі загонів отамана Свирида Коцура на Чигиринщині.

У грудні 1920 р. махновці після прориву з Криму повернулися до Центральної України. Спробуємо простежити за їхнім рухом узимку 1920–1921 року. Уперше махновці з'явилися поблизу Єлисавета в грудні 1920 р., чим неабияк налякали гарнізон міста. Цікаво, що одним із тих, хто збирався захищати Єлисаветград від махновців, був поет ... Володимир Сосюра. На той момент – курсант Єлисаветської партійної школи, який друкував свої вірші в місцевій газеті під підписом «Сосюра». У грудні 1920 р. напад махновців на Єлисаветград не відбувся, натомість сам Сосюра ледь не загинув від шабель червоноармійців, бо зустрівши їхній роз'їзд у степу, не знав пароля. Врятувало те, що поет пам'ятав прізвище воєнкома, який був викладачем партійної школи Єлисавета¹⁰.

У січні 1921 р. махновці знову опинились у Центральній Україні. Червоні, отримавши інформацію про їх появу в Єлисаветградському повіті, ретельно готувалися до оборони. У тому ж таки січні 1921 р. у приміщенні Зимового театру в Єлисаветграді, де колись виступали М. Кропивницький, М. Садовський та М. Заньковецька, місцеві більшовики навіть влаштували декілька показових судових процесів над Махном, що, правда, лише театралізованих. На очах вшент заповненої зали «батька» умовно допитали, тобто заслухали людину, що грала його роль, а також роль свідків, прокурорів і навіть адвокатів. Махна заочно засудили до смертної кари, а його сподвижників оголосили «поза законом». Ці процеси користувалися неабияким інтересом публіки в місті, де анархісти колись мали сильні позиції¹¹.

У лютому 1921 р. махновці втретє за зиму 1920–1921 рр. з'явилися на теренах Єлисаветградського повіту. Інформацію про чергову появу махновців поблизу Єлисавету зафіксували більшовицькі джерела наприкінці лютого 1921 року: «банда Махно в тисячу шабель переправилася на правий берег Дніпра й почала свій черговий рейд, наближаючись до наших повітів». Більшовики оголосили Єлисаветград містом на «осадному становищі», яке зняли тільки на початку березня 1921 р., коли махновці повернулися на Лівобережжя¹².

Наведений документ свідчить про перебування махновців на теренах Єлисаветградського повіту наприкінці лютого 1921 р. Більшовики навіть припустили, що Махно намагався повторити свій рейд грудня 1920 р., який завершився захопленням кількох сіл та містечок Центральної України. Але надалі, схоже, червоні просто загубили слід махновців, бо не встигали за їхніми переміщеннями. Тому й були змушені тримати в Єлисаветі сили для відбиття ймовірної атаки махновців на місто.

Наприкінці лютого 1921 р. у великому селі Рівне, волосному центрі Херсонської губернії, відбулася зустріч махновців із холодноярськими повстанцями, про яку не згадується в більшості досліджень з історії махновського руху. Натомість з архівних джерел відомо про перебування махновців у Єлисаветградському повіті саме наприкінці лютого 1921 р.¹³ Детальні

¹⁰ Сосюра В. Третя рота. Київ: Радянський письменник, 1988. С. 203–204.

¹¹ Єлисаветградські вісті соціалістичних партій. 1921. 12 січня.

¹² Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів... С. 214–215.

¹³ Там само. С. 216–217.

спомини повстанця Юрія Горліса-Горського, автора роману «Холодний Яр», підтверджують цей факт і дозволяють локалізувати місце перебування Н. Махна з найближчим оточенням в кінці лютого 1921 р., з'ясувати його плани стосовно подальшої боротьби з більшовиками після їх підступних дій у Криму в листопаді 1920 р. Найбільш ймовірна дата цієї зустрічі – 26 лютого 1921 р. Чи міг Ю. Горліс-Горський вигадати цей факт? Навряд чи, достовірність його спогадів неодноразово підтверджувалися дослідниками, а спомини про зустріч з махновцями він подає в таких деталях, що по суті стверджують реальність цієї зустрічі. Ю. Горліс-Горський навів колоритні описи Махна, його вояків, символіки, занотував враження від спілкування з анархістами стосовно їхньої ідеології, стратегії, тактики, які викликали неоднозначне ставлення в холодноряців. Про Махна він писав з іронічною симпатією, називаючи «Наполеоном українських степів» (Горліс-Горський Ю., 2006, с. 300). Ю. Горліс-Горський відзначив харизму «батька». Особистість ватажка надихала бійців його армії, про яких він теж залишив цікаві згадки. Якщо сам Махно та його хлопці викликали у холодноряців симпатію, хоча нічого анархічного автор «Холодного Яру» в них не розпізнав, то гасла та ідеологію махновців, вони сприймали іронічно, ледь «стримуючи нечемні посмішки», але з повним нерозумінням (Горліс-Горський Ю., 2006, с. 303).

Про об'єднання повстанських сил не йшлося. Махно попередив холодноряців, що рух до Чорного моря є небезпечним, бо звідти на нього «лава йде». Також він повідомив, навіть не чекаючи можливої пропозиції холодноряців, що об'єднуватися з тактичних міркувань не варто. Українські повстанці теж не мали наміру вступати в союз з анархістами. Вони лише узгодили напрямки руху, бо так було легше сплутати карти будьонівцям. З Рівного повстанці вирушили одночасно: холодноряці – на захід, махновці поверталися на Лівобережжя.

Тим часом у містах більшовики поступово ліквідовували анархістські групи. Після відновлення советської влади в січні 1920 р. всі опозиційні газети в Єлисаветграді були закриті рішенням місцевого ревкому. Припинила своє існування й місцева федерація анархістських груп «Набат». Але у вересні 1920 р. після укладання угоди між більшовиками та махновцями в Старобільську анархістські відновили друк своїх часописів. Це було однією з умов військово-політичного договору між махновцями та комуністами проти білогвардійців Врангеля. Проте, незважаючи на військовий союз, анархісти продовжували критикувати деспотичний централізм більшовиків. Ідеологічним противником більшовиків в інформаційній війні була газета «Набат», яка знову почала виходити в Єлисаветі. В. Сосюра, який тоді перебував на навчанні в партійній єлисаветградській школі, згадував, що «набатівці» повідомляли про кризу в лавах більшовиків, а також про те, що більшовики залишають партію. В. Скворчевський, його улюблений викладач політекономії, нервував, читаючи ці повідомлення, і казав: «Розігнав б цих сопліяків, а то ми дочекаємося, що вони почнуть стріляти нас на кожному перехресті»¹⁴. Невдовзі так і трапилося. У 1921 р. проти єлисаветградських анархістів, що залишилися в місті, розпочалися слідчі дії та репресії. Їхні часописи було остаточно закрито, а організації заборонено.

У серпні 1921 р. звивисті шляхи махновської веремії знову перетнулися з теренами Центральної України. «Батько» вирішив прориватися на захід, за кордон. Надії Махна на селянську революцію, якою він так марив, не справдилися. Його плани були підірвані «появою в Україні свого Поволжя», тобто голодом; рішеннями про амністію повстанцям та різкою зміною аграрної більшовицької політики.

Документи свідчать про підготовку гарнізонів міст, зокрема Єлисаветграда, до боротьби з махновцями. Однак цього разу Н. Махно не атакував населені пункти, а намагався уникнути переслідування та оточення, тому швидко проскочив територію Центральної України, наблизившись до кордону з Румунією¹⁵.

¹⁴ Сосюра В. Вказ. праця. С. 203.

¹⁵ Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів... С. 235–236.

Анархістський рух на теренах Центральної України поступово було ліквідовано. Колишні учасники махновщини та анархісти ретельно приховували своє минуле або були змушені доводити свою причетність до боротьби з ворогами революції, коли анархісти були союзниками більшовиків. Робити це було дедалі складніше. Серед архівних матеріалів є чимало справ репресованих, які отримували звинувачення за участь в анархістських організаціях, загонах махновців, никифорівців та коцурівців. У 1937 році в Єлисаветграді була заарештована та розстріляна Марія Никифорова, якій просто не пощастило бути тезкою відомої анархістки (Шепель Ф., 2014, с. 166–172). Інформація про анархістський період історії краю, пов'язаний із М. Никифоровою, Н. Махном, С. Коцуром, і досі зберігається, як частина усної історії Центральної України, на рівні легенд та фольклору (Бокій Н., 1994, с. 140). Його аналіз може стати цікавим майданчиком для інтердисциплінарних студій, пов'язаних з дослідженням фольклористики періоду Української революції 1917–1921 рр., вагомою частиною якого був анархістський рух.

Список літератури

1. Архирейський Д., 2015. *Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.: науково-популярне видання*. Київ: Темпора.
2. Базака Р., 2018. *Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.)*. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво.
3. Бокій Н., 1994. Брайченко О., Куценко Л. *До джерел історії рідного краю: навчальний посібник*. Кіровоград.
4. Верстюк В., 1991. *Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921 рр.)*. Київ: Дніпро.
5. Волковинський В., 1994. *Нестор Махно: легенди і реальність*. Київ: Перлікт Продакшн.
6. Горліс-Горський Ю., 2006. *Холодний Яр*. Дрогобич: ВФ «Відродження».
7. Гусейнов Г., 2017. *Принцеси революції*. Київ: Ярославів вал.
8. Дубовик А., 2019. «Поле спотворених трупів». Як армія батька Махна змела денікінців під Уманню. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-pole-izurodovannyh-trupov-yak-armiya-batka-mahna-zmela-27092019130000 [27.01.2025].
9. Ковальчук М., 2012. *Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 – лютий 1920 р.)*. Київ: Видавничий дім «Стилос».
10. Митрофаненко Ю., 2022. Анархістки Марія (Маруся) Никифорова та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917–1921 рр. *Південний архів. Історичні науки*. №40. 20–28.
11. Митрофаненко Ю., 2021. Катеринославське чи Єлисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус книги В. Антонова-Овсеєнко «Записки про громадянську війну на Україні». *Південний архів (історичні науки)*. №34. 34–38.
12. Митрофаненко Ю. (упор.), 2019. *Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922. Український погляд Кн. 2. 1919*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
13. Солодар О., 2020. *Під покровом Холодного Яру*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А.
14. Тепер Г., 1924. *Махно. Від єдиного анархізму до ніг румунського короля*. Київ.
15. Хмара О., 2005. *Галина Кузьменко – дружина й соратниця батька Махна. Нарис-дослідження*. Черкаси: Відлуння-Плюс.
16. Чоп В., 1998. *Маруся Никифорова*. Запоріжжя: «Тандем-У».
17. Шепель Ф., 2014. Для нас Маруся – не просто Марія... *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*, 2014. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
18. Шепель Ф., 2014. «Мішу Злого та Валю Тарковського вбили григор'євці...». *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
19. Mytrofanenko Y., 2023. Domaransky A. Central Ukraine as historical region: the problem theoretical conceptualization. *East European Historical Bulletin*. 27. 259–271. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/281540/277253> [27. 01. 2025].

ACTIVITIES OF ANARCHIST ORGANIZATIONS ON THE TERRITORY OF CENTRAL UKRAINE 1918–1921

The article devoted to the genesis of the anarchist movement on the territory of Central Ukraine. By Central Ukraine, we mean the historical region located between the Sinyukh and Dnieper rivers, the Southern Bug and Ros'. The analysis of the historiographic work revealed the absence of studies devoted to the emergence and development of the anarchist movement in the territory of Central Ukraine. The author used the critical method, biographical methods, the gender approach, the methods of comparative studies, and the territorial method the research. Interdisciplinary methodical optics are also applied.

The anarchist movement on the territory of Central Ukraine arose before the beginning of the liberation struggle. It reached its greatest development during the revolutionary period of 1917–1921. Its centers were Yelysavetgrad, Chygyryn, and Subotiv. It was established that several types of anarchist organizations were active in Central Ukraine. 1917–1918 – units of anarchist M. Nykyforova. 1918 – 1920 – anarchist organizations of the “Nabat” Confederation.

In April 1919, a congress of anarchist confederations “Nabat” was held in Yelysavetgrad, at which the issue of spreading the experience of anarchist organizations from cities to villages was first raised, following the example of the Makhnovist movement, which was popular among the peasantry of Southern Ukraine. However, this idea failed to be realized. It was established that the peasantry of Central Ukraine mainly supported the idea of Ukrainian statehood, as evidenced by the significant scale of the Uener movement uprising in this region during the period of the liberation struggle of 1917–1922.

Between Subotiv and Chygyryn, there was the Chygyryn republic of anarchist direction led by chieftain S. Kotsur by 1919–1920.

N. Makhno arrived in Central Ukraine in the second half of 1919. This territory was the residence of the leader of the Ukrainian anarchists, its restoration, replenishment and reorganization of the Makhno army were carried out during July – September 1919. The conflict between the anarchists and the bolsheviks, their organizations were destroyed in 1920–1921. Information about the anarchist period of the region's history, associated with M. Nykyforova, N. Makhno, S. Kotsur, is still preserved as part of the oral history of Central Ukraine, at the level of legends and folklore.

Key words: anarchists, Central Ukraine, “Nabat”, “Chygyryn republic”, Makhno movement.

References

1. Arkhireys'kiy D., 2015. *Makhnovs'ka veremiya. Ternystyy shlyakh Revolyutsynoyi povstans'koyi armiyi Ukrayiny (makhnovtsiv) 1918–1921 rr.: nauково-populyarne vydannya* [Makhno's Veremia. The Thorny Path of the Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (Makhnovists) in 1918–1921: a popular science publication]. Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).
2. Bazaka R., 2018. *Presa Kirovohradshchyny (1874–1921 rr.)*. [The Press of Kirovohrad Region (1874–1921)] Kropyvnyts'kiy: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo. (in Ukrainian).
3. Boki N., 1994. Braychenko O., Kutsenko L. *Do dzherel istoriyi ridnoho krayu: navchal'nyy posibnyk* [To the Sources of the History of the Native Land: A Study Guide]. Kirovohrad. (in Ukrainian).
4. Verstyuk V., 1991. *Makhnovshchyna. Selyans'kyi povstans'kyi rukh na Ukrayini (1918 – 1921)* [Makhnovshchyna. Peasant insurgency in Ukraine (1918-1921)]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
5. Volkovyns'kyi V., 1994. *Nestor Makhno: legendy i real'nist'* [Nestor Makhno: legends and reality]. Kyiv: Perlikt Prodakshn, 1994. (in Ukrainian).
6. Gorlis-Gors'kyi Y., 2006. *Kholodnyy Yar* [Kholodnyi Yar]. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhen-nya». (in Ukrainian).
7. Huseynov H., 2017. *Pryntsesy revolyutsiyi* [Princesses of the revolution]. K.: Yaroslaviv val. (in Ukrainian).
8. Dubovyk A., 2019. «Pole spotvorenykh trupiv». Yak armiya bat'ka Makhna zmela denikintsiv pid Umannyu [A field of disfigured corpses'. How Makhno's father's army swept away the Denikins near Uman]. [Online]: Available from: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolutsiya_1917/-pole-izurodovannyh-trupov-yak-armiya-batka-mahna-zmela-27092019130000 [Accessed 27. 01. 2025] (in Ukrainian).
9. Koval'chuk M., 2012. *Bez peremozhstv: Povstans'kyi rukh v Ukrayini proty bilohvardiys'kykh viys'k henerala A. Denikina (cherven' 1919 – lyuty 1920 r.)* [No winners: The Insurgency in Ukraine Against the

White Guard Troops of General A. Denikin (June 1919 – February 1920)]. Kyiv: Vydavnychyy dim «Stylos». (in Ukrainian).

10. Mytrofanenko Y., 2022. *Anarkhistky Mariya (Marusya) Nykyforova ta Galyna (Ahafiya) Kuz'menko: hendernyy personalistychnyy vymir revolyutsynoyi doby 1917–1921 rr.* [Anarchists Maria (Marusia) Nikiforova and Halyna (Agafia) Kuzmenko: Gender Personalistic Dimension of the Revolutionary Era of 1917–1921] Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky. № 40. 20 – 28. (in Ukrainian).

11. Mytrofanenko, Y., 2021. *Katerynoslavs'ke chy Yelysavethrads'ke povstannya 1918 roku? Heohraphichnyy kazus knyhy V. Antonova-Ovseenko «Zapysky pro hromadyans'ku viynu na Ukrayini»* [The Katerynoslav or Yelisavetgrad Uprising of 1918: The Geographical Incident of V. Antonov-Ovseenko's Book "Notes on the Civil War in Ukraine"]. Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky). №34. 34–38. (in Ukrainian).

12. Mytrofanenko, Y. (ed.) 2019. *Roky borot'by na Yelysavetchyni 1917–1922. Ukrayins'kyi pohlyad. Kn. 2. 1919.* [The Years of Struggle on Yelisavetchyna 1917–1922. The Ukrainian view Book 2. 1919] Kropyvnyts'kiy: Imeks-LTD. (in Ukrainian).

13. Solodar O., 2020. *Pid pokrovom Kholodnoho Yaru* [Under the shadow of Kholodny Yar]. Cherkasy: Vydavets'Chabanenko Y. A. (in Ukrainian).

14. Teper H., 1924. *Makhno. Vid yedynoho anarkhizmu do nih rumuns'koho korolya* [Makhno. From united anarchism to the feet of the Romanian king]. Kyiv. (in Ukrainian).

15. Khmara O., 2005. *Halyna Kuz'menko – druzhyna y soratnytsya bat'ka Makhna* [Halyna Kuzmenko was the wife and associate of Makhno's father. A research essay]. Narys-doslidzhennya Cherkasy: Vidlunnya-Plyus. (in Ukrainian).

16. Chop V., 1998. *Marusya Nykyforova* [Marusia Nikiforova]. Zaporozh'e: «Tandem-U». (in Ukrainian).

17. Shepel' F., 2014. *Dlya nas Marusya – ne prosto Mariya* [For us, Marusya is not just Maria...]. *Nikhto ne khotiv pomyraty, abo represovanyy Yelysavet-Zinov'yevs'k-Kirovo-Kirovograd*. Kirovograd: Imex-LTD. (in Ukrainian).

18. Shepel' F., 2014. *Myshu Zloho ta Valyu Tarkovs'koho vbyly hryhor'yevtsi* ["Misha Zlich and Valya Tarkovsky were killed by the Grigoryevites..."]. *Nikhto ne khotiv pomyraty, abo Represovanyy Yelysavt-Zinov'yevs'k-Kirovo-Kirovohrad*. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian).

19. Mytrofanenko Y., 2023, Domaransky A. Central Ukraine as historical region: the problem theoretical conceptualization. *East European Historical Bulletin*. 27. 259–271. [Online]: Available from: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/281540/277253> [Accessed 27. 01. 2025] (in English).